

СЕМЕЙНИЯТ КОНФЛИКТ И СПРАВЕДЛИВОТО МУ РАЗРЕШАВАНЕ ОТ СЪДА

Галя Вълкова*, д-р Румен Петров**

1. Въведение

Темата за справедливото разрешаване на семейните спорове е дискуссионна, като гледната точка на разисквания предпоставя и различната перспектива при формирането на становища. В случаите, когато е поставена за разглеждане от съда и спорещите имат ненавършили пълнолетие деца, възможните гледни точки за съда са различни, но обикновено се свеждат до една – и тя е свързана с изследване и охраняване на интересите на детето, разбирано като отделен индивид. Настоящата разработка има за цел да представи основните предизвикателства при достигане до справедливо решение на семейната смърт в рамките на съдебния спор при развода и производните от него промени в отношенията. Отчитайки многоаспектността на заданието, ще поставим фокус върху някои от проблемите, свързани със законодателната уредба (действаша и такава, каквато авторите считат, че е препоръчително да бъде създадена), както и на задължителните за съда указания, давани в постановления на Върховния съд.

В хода на изложението ще бъде развита тезата, че съдебното решение по развода (в частния случай на упражняване на родителски права) следва да се разглежда **не като диспозитив**, чиято цел е формална регламентация на упражняването на родителските права, режим на лични отношения и издръжка, а като правило за поведение, насочено към съхраняване на връзката родител – дете по работещ начин. Оттук и тезата, че справедливо е онова решение, което е работещо от гледна точка интересите на детето. Ще защитим предизвикателната позиция, че доброто за родителите е добро и за детето. Подобна формулировка предполага излизане извън нормите на чл. 127, ал. 2 и чл. 59, ал. 2 от Семейния кодекс (СК) и разглеждането на семейния конфликт, част от който е и първият спор, на плоскостта на човешките отношения.

* Съдия в Софийския районен съд.

** Преподавател по социална работа в Нов български университет.

2. Терминология

Законодателят формулира пестеливо критериите, според които определя и охранява интересите на детето. До влизане в сила на действащия Семейен кодекс (1.10.2009 г.) уредбата на предходните нормативни актове със същия ранг: Семейен кодекс от 1968 г. и Семейен кодекс от 1985 г., указва, че в случай на развод съдът служебно постановява на кого от съпрузите да се предостави упражняването на родителските права спрямо децата¹. Семейният кодекс от 1968 г. не акцентира изрично върху интересите на детето. Дадените с ППВС № 1/12.11.1974 г. по гр. д. № 3/1974 г. (ППВС № 1/1974 г.) указания упражняването на родителските права да се предоставя с оглед на интересите на децата намира нормативно отражение в Семейния кодекс от 1985 г., а горепосочените примерни критерии са възпроизведени едва в Семейния кодекс от 2009 г. Аналогично е поставен и въпросът за упражняването на правата, когато родителите не са в брак.

Във връзка с предоставянето на упражняването на родителските права при развод по исков ред чл. 59, ал. 4 СК изисква съдът да съобразява примерно изброените критерии: „*възпитателските качества на родителите, полаганите до момента грижи и отношение към децата, желанието на родителите, привързаността на децата към родителите, пола и възрастта на децата, възможността за помощ от трети лица – близки на родителите, социалното обкръжение и материалните възможности*“.

До голяма степен така зададените критерии преповтарят изложеното в ППВС № 1/1974 г., като не включват моралния лик на родителите.

Законът за закрила на детето (ЗЗДет) в § 1, т. 5 от допълнителните разпоредби обаче свързва най-добрия интерес на детето с преценка на:

- а) *желанията и чувствата на детето;*
- б) *физическите, психическите и емоционалните потребности на детето;*

¹ Семейен кодекс от 1968 г.: Чл. 29. В случай на развод съдът служебно постановява на кого от съпрузите се предоставя упражнението на родителските права спрямо децата, определя мерките относно упражняването на тези права и относно личните отношения между децата и родителите и издръжката на децата. Съдът може да постанови децата да живеят при някое трето лице или в съответно заведение. Съдът изслушва родителите, а ако е уместно, и децата и близки на семейството и решава въпросите с оглед на интересите на децата. Ако обстоятелствата се изменят, съдът по молба на единия от съпрузите или служебно може да измени постановените по-рано мерки и да определи нови.

СК от 1985 г.: Чл. 106, ал. 2. Съдът предоставя упражняването на родителските права, след като прецени всички обстоятелства с оглед интересите на децата. Тези права не могат да бъдат предоставени на виновния за развода съпруг, ако това ще се отрази отрицателно на отглеждането и възпитанието на децата.

- в) *възрастта, пола, миналото и други характеристики на детето;*
- з) *опасността или вредата, която е причинена на детето или има вероятност да му бъде причинена;*
- д) *способността на родителите да се грижат² за детето;*
- е) *последниците, които ще настъпят за детето при промяна на обстоятелствата;*
- ж) *други обстоятелства, имащи отношение към детето.*

3. Проблеми

Макар така посочените от законодателя критерии да съставляват изходна база за преценка на интересите на детето, тези критерии нерядко се явяват недостатъчни за охраняването им. Сега действащата съдебна практика потвърждава актуалността на указанията от горепосоченото постановление.

Така на ниво законодателна уредба и съдебна практика е утвърдено, че след прекратяването на брака, респ. при спор между родители без брак, „*упражняването на родителските права се предоставя на единия от родителите, тъй като последващото им съвместно упражняване е практически невъзможно*“³. Преценката кой от родителите да бъде предпочетен е свързана с интересите на децата, като съвкупността от обстоятелства за всеки един случай се разглежда в светлината на примерно дефинираното съдържание на отделните критерии в ППВС № 1/1974 г. – т. II.

Следва да се има предвид, че в т. Iа ППВС № 1/1974 г. изрично се подчертава, че на преценка подлежат „*качествата и личността на отделния родител*“. От психологическа гледна точка това е остаряло твърдение. Акцент при него се поставя на връзката на детето с всеки един от родителите поотделно, като се изключват отношенията между родителите помежду им и отнасянето им спрямо детето като цяло и като трети важен фактор на влияние. Родителите като двойка не са диференцирани от гледна точка на детето. Едновременно с това отношенията на всеки родител с детето (в двойка) не се разглеждат в контекста на отношенията на детето с другия родител (конкурентна двойка). Ефектът е двустранен. Наред с непрецизната (непълна) парадигма, пред която е поставен съдът при съблюдаване на горните критерии във връзка с предоставяне упражняването на родителските права, и спрямо родителите се отправя послание за отговорност на всеки един спрямо детето поотделно и независимо

² Под понятието „грижа“, видно от т. 6 от същия параграф, се има предвид: съвкупност от всички действия, произтичащи от правата и задълженията на родителите (...) за гарантиране на неговите права и защита на неговите интереси.

³ Срв. т. I ППВС № 1/1974 г.

един от друг. Това е емоционална и юридическа „бомба със закъснител“. Когато тя гръмне, възниква синдромът на родителско отчуждение. Юридическа основа за това злостанно развитие на отношенията на детето с разведждащите се родители често е и батареята от съдебни дела, които бившите съпрузи в нарастващ дистрес и дисфория (с прости думи – омраза) завеждат един спрямо друг, като по този начин семейството не умира, каквато е целта на раздялата, а прераства в нещо много по-лошо – в „зомби семейство“, събрано не от любов, дори и в минало време, а от актуална омраза, страх, желание за пълна победа над съперника и прибягване до всички законови средства за това.

За липсата на усет към тези проблеми говори и фактът, че в ръководното за съдиите ППВС № 1/1974 г. т.нар. коректно поведение на родителите един спрямо друг, невършенето на нищо за отчуждаване на децата спрямо другия родител и ненакърняването на авторитета на другия родител систематично са отнесени в т. I, дефинираща съдържанието на понятието „родителски права“, и в т. V – „промяна на обстоятелствата“, без същите да са част от примерното изброяване в т. II – „обстоятелства, които имат правно значение за определяне мерките във връзка с упражняването на родителските права“.

Според авторите на изложението както от юридическа, така и от психологическа гледна точка изборът на един родител, който да продължи да упражнява правата спрямо детето, *практически* лишава другия от тази възможност и го поставя в особено неизгодна ситуация в момент на голяма лична уязвимост (смърт на семейството). Съществуващата в теорията и съдебната практика теза за запазването на правата и след развода⁴ е трудно осъществима предвид възможността неотглежданият родител да контактува с детето в два от дните на седмицата (обичайно от събота сутрин до късния следобед в неделя), както и 20 или 30 дни през лятото. След съдебния акт, с който упражняването на правата е предоставено на единия родител, съгласието на другия се изисква в ограничени случаи: разрешение за издаване на задграничен паспорт, пътуване извън страната, осиновяване, донорство и т.н. Останалите

⁴ Сrv. т. I от ППВС № 1/1974 г.: „...упражняването на родителските права спрямо децата в бъдеще става само от родителя, комуто са предоставени за възпитаване и отглеждане. Това обаче не лишава другия родител от родителските му права, а задълженията на двамата родители се запазват независимо от допуснатия развод“. Така и **Ненова, Л.** Семейно право на Република България. С., 1994, с. 405: „Титулярството на двамата родители не се засяга от развода между тях. Засяга се само упражняването на родителските функции. Родителят, на когото не е поверено детето, не е лишен от родителски права, нито освободен от родителски задължения. А предпочетеният родител не става изключителен притежател на същите“.

хипотези: представителство и попечителско съдействие, действия по защита и закрила, както и вземането на решения, на практика рефлектиращи върху неговото благополучие – избор на училище, личен лекар, извънкласни занимания, социална среда, са извън обсега на влияние.

Считаме, че дискусиата дали двамата родители да продължат да имат активна роля в живота на детето, така както законодателят им предоставя тази възможност преди отнасянето на спора до съда (при развод и фактическа раздяла), следва да се води в светлината на чл. 18 от Конвенцията за правата на детето, въвеждащ принципа, че двамата родители носят обща отговорност за отглеждането и развитието на непълнолетното (зависимо) дете. В посочения международен нормативен акт липсва разграничение на хипотезите дали родителите са в брак, респ. фактическо съжителство, или е постановен развод. Считаме, че до голяма степен инерцията на законодателя за запазване на предходната уредба в Семейния кодекс от 2009 г. е породена от наслагвани с годините тенденции за отричане на ролята на неотглеждания родител, респ. за необходимостта от избор на по-добър родител, който да изпълнява ролята на отглеждател.

Същевременно в редица държави се наблюдава тенденция за промяна на съществуващата законодателна уредба. В Германия съдът разглежда спор за упражняване на родителски права само ако единият от родителите е поискал това с нарочна молба. Ако подобно искане не се заяви, правата продължават да се упражняват от *двата* родители и след прекратяване на брака. Очевидна е разликата в регламентацията на обществените отношения, която утвърждава по позитивен начин мястото на двамата родители в живота на детето и след настъпване на раздялата помежду им, освен ако важни причини не предполагат в интерес на детето единият от тях да бъде изключен⁵. Подобна нормативна регламентация до голяма степен способства за невъзникване или потушаване на „войната“ между съпрузите още в начална фаза. В България тази война се подклажда още чрез закона. Съдът избира „по-добрия“ родител, при цялата условност на понятието, отнесено към спецификата на конкретния спор⁶. За да обоснове този си избор, съдът се аргументира със събраните в рамките

⁵ Сrv. чл. 1671 от Германския граждански кодекс.

⁶ Авторите на настоящото изложение не споделят разбирането, че водени от основан на пола егалитаризъм, характерен за съвременното общество, поддръжниците на тезата за съвместното упражняване на родителските права съдии по същество търсят лесния изход за разрешаване на спора, като чрез избор на единия родител се освобождават от нелеката задача за вземане на решение – така **Gardner, R.** *The Parental Alienation Syndrome*, 1992, p. 56. Напротив. Подобна теза неоправдано измества фокуса от нуждата на детето от пълноценно съхранение на връзката с двамата родители към чисто теоретични хипотези, до голяма степен обезсмислящи правораздавателните функции на съдията.

на процеса (войната) доказателства, представени от съответната страна за утвърждаване на довода, че той или тя е по-добър родител, респ. другият е по-малко добър родител, а както обичайно се твърди – лош родител.

Често изтъкван аргумент против упражняването на родителските права от двамата родители след раздялата е възможността за пораждаване на безкрайна поредица от конфликти, респ. създаване на реални затруднения за родителя, при когото е определено местоживеенето на детето. Подобна опасност не е изключена, но приваждането на този аргумент може лесно да се интерпретира като право в интерес на родителя, което е в очевиден контраст със заявеното желание да се отсъжда в най-добрия интерес на детето.

От друга страна, тази опасност съществува и по време на брака или фактическото съжителство между родителите, но на този етап законодателят не я отчита като причина за съсредоточаване на правата у единия съпруг, респ. партньор. Изрично се подчертава, че невъзможността да се достигне до разрешение на спорен въпрос е преодолима чрез съдействие на съда (чл. 123 СК). Следва да се има предвид и друга гледна точка, разглеждаща спора (конflikта) като възможност за споделяне и аргументиране на тези, повод за чуваемост, общ път на търсене интереса на детето, както и на компромиси. Това разбиране намира място в решение на австралийски съдия по повод отправено искане от бащата и възражение на майката за неприложимост на презумпцията за равнопоставено споделена родителска отговорност, въведена с промяна на австралийското законодателство през 2006 г. (*presumption of equal shared parental responsibility*) на основание насилие, което съдът намира за неустановено.

В мотивите се сочи: „Въпреки опасенията на майката относно неспособността на двете страни да общуват ефективно по въпроси от интерес на децата (...) става ясно, че двете страни са разгледали и са постигнали съгласие по важни въпроси. (...) Макар да изглежда, че е било трудно и за двете страни, интересите на децата изискват те (родителите) да продължат усилията да обсъждат и постигат съгласие по дългосрочните грижи за детето. От гледна точка на децата аз мога да регистрирам само добра воля, когато техните родители съвместно упражняват родителската отговорност. В този случай не виждам никакви видими вреди, произтичащи от временния режим на равноправно споделеното родителство“⁷.

Наред с необходимостта единият от родителите да бъде избран като упражняващ родителските права, съдът е изправен пред предизвикателството да стори това дори тогава, когато който и от двамата родители да бъде предпочетен, интересите на

⁷ <http://www.thefamilylawbook.com.au/samples/book/parental-responsibility.pdf>.

детето няма да бъдат охранени. Нередки са ситуациите, в които родителите са дотолкова фокусирани да спечелят „войната“ помежду си, че детето отдавна е останало на заден план, или нещо по-лошо – е в средата на „бойното поле“.

Това са случаите на родители, чийто родителски капацитет е (временно) увреден от заслеплеността на емоциите, които ги владеят в хода на семейната кончина (катастрофа).

В ситуация на силни и трайни емоции, породени от раздялата, бившите съпрузи (но и завинаги – родители) могат да не успеят да разграничат провала на връзката помежду им от нуждата на детето и от двамата им.

Най-благородно звучащото негласно формулирано твърдение е: „Щом с мен се провали, що за добър баща (добра майка) е той (тя)!“. По-малко благородните, но все така напълно човешки мотиви са гневът, скръбта, срамът, вината, страхът, породени от раздялата с една връзка, която не е била планирана да умре така преждевременно.

Често несъзнаваното смесване на ролите на съпруг/а/партньор и баща/майка и търсенето надмощие по отношение на съпруга/съпругата/партньора се пренася към същия човек в ролята му на баща/майка. След влизане в сила на съдебното решение при законодателство, основано на принципа „или-или“, привидно единият от родителите е печеливш, а другият – губещ. В действителност обаче губещо е детето, защото то трябва да бъде лоялно към двамата взаимноизключващи се хора, всеки от които го обича, но не приема детето да обича другия – дори и когато не го изразява открито.

От своя страна съдът би следвало да уважава скръбта, да съчувства или поне да не я задълбочава, като стане източник на нови загуби, нанасяни на вече уязвени от загубата на брака две (и повече) човешки същества.

Страните по спора, въведени в подобна роля, не следва да бъдат заклеявани като лоши съпрузи или родители. Това са по-скоро хора, при които ограничението от провала на връзката взема връх, поради което не намират работещ вариант за справяне със ситуацията, здравословен за самите тях и за детето. Последниците понякога са особено трагични, например при наличие на родителско отчуждение. В основата стои неизстраданата скръб от раздялата, формираща трайни нагласи срещу другия родител, предавани съзнателно или несъзнателно и на детето. И тук обществото чрез държавата, с множеството си институции и връзки между тях, е длъжник на тези хора.

Към момента няма създадени програми, насочени към подпомагане на родителите при раздяла. Неадекватно от психологическа гледна точка се очаква родителите да се задоволят с юридическата регламентация на последниците от раздялата и да под-

ходят към нея делово, извън контекста на природните (страстни) отношения⁸. Психолозите на свой ред определят случващото се като процес, в течение на който разделящите се преминават условно през 7 емоционални фази: шок, отричане, гняв и фрустрация, депресия, експериментиране, вземане на решения, интеграция⁹. Без да се застъпва крайната теза, че здравословното преминаване през този процес е възможно единствено с помощта на специалисти, следва да се сподели препоръката за информираност на разделящите си относно случващото се както помежду им, така и относно преживяванията на детето и отликите в зависимост от възрастта му¹⁰.

Така родителите биха били подпомогнати да отправят заедно послание към детето за факта на раздялата, за предстоящото насетне. Специалистите в областта на семейното консултиране препоръчват съобразно емоционалната и психичната зрялост на детето то да бъде запознато с няколко важни фактора, които да го подпомогнат да се справи с раздялата: какво се случва; че то не е отговорно за раздялата; нуждата от емоционално разрешение от всеки родител да продължи да обича другия родител; регулярни и надеждни контакти с неотглеждания го родител; възможност за запазване на позната среда и ежедневна рутина; финансова подкрепа; засвидетелствана от родителите увереност, че могат да се справят с раздялата¹¹; откровен разговор с детето.

Едва тогава би могло да се очаква родителите да имат взаимноприемливи образи и съзнание за важноста на всеки един от тях в живота на детето.

Неудачните примери, за съжаление, са многобройни. В рамките на продължително дело за развод на първа инстанция родителските права са предоставени за упражняване на майката, на въззивна – на бащата, Върховният касационен съд (ВКС) отменя въззивното решение и отново предоставя родителските права на майката. Детето от години живее в конфликт на лоялност и напасава поведението и желанията си в зависимост от това с кой от родителите е в момента. Няколко месеца след приключване на продължилото с години дело бащата предявява иск за промяна на родителските права с твърдение за новонастъпили обстоятелства: здравословни проблеми, влошен успех в училище, желание на самото дете да живее при бащата. Съдът на три инстанции е търсил „справедливото“ решение. Според авторите на настоящото изло-

⁸ Игнорирането на емоциите еднозначно се определя като неработещ подход, като се сравнява невъзможността човек да спре да изпитва емоции с възможността да спре да мисли – вж. **Fisher, R., D. Shapiro.** Beyond reason. Using Emotions as You Negotiate. New York, 2005, p. 8.

⁹ Свв. <http://www.separatedfamilies.info/home/about-you/what-you-might-expect/>.

¹⁰ http://www.pitt.edu/ppcl/publications/chapters/children_of_divorce.htm.

¹¹ **Parkinson, L.** Family Mediation. London, 1997, p. 177.

жение нищо от онова, което може да постанови съдът, пред който делото по чл. 59, ал. 9 СК е висящо, не би охранило интересите на детето, защото конфликтът е другаде – той е неотрабетен още на етапа на раздялата между родителите. Макар постановеното от ВКС решение да се изпълнява, войната продължава. Разрешението на този етап е извън съда – чрез адекватни програми за повишаване на родителския капацитет, отработване на гнева, осъзнаване на случващото се с детето в хода на битката. Ако това не се случи, се предполага поредно решение, с което молбата за промяна на родителските права се уважава или отхвърля, но и двата варианта са еднакво неработещи. Със съжаление следва да се констатира, че към момента в България липсва законоустановена възможност на базата на социален доклад или заключение на вещи лица – психолози, съдът да задължи родителите да участват в подходящи програми, да проследи ефекта от постановени привременни мерки и едва тогава да определи правило за поведение, което да е добро, а не необходимо зло.

4. Заключение

Изложеното тук води до извода за необходимост от нова гледна точка към конфликта в хода на семейния разрыв (смърт). Основното в тази позиция е, че тя има очи и уши, пък и сърце за загубата и за трудния път по нейното преодоляване, особено когато страните имат толкова важна и за двете страни съвместна отговорност, каквато е родителството, което в най-добрия интерес на детето трябва да се упражнява съвместно и равноправно.

Законодателна политика, насърчаваща „потушаването“ или невъзникването на конфликта поради възможността за търсене на справедливост чрез съдебен акт, води до илюзорното заравяне на главата в пясъка с очакване, че след години и евентуална промяна на манталитета горепосочените примери на държави, активни в социалната сфера, биха били приложими и у нас. Необходими са алтернативи – чрез социална дейност, медиация, семейно консултиране, клиники за раздели и т.н., – т.е. възможност за комплексни услуги, насочени към посрещане на страданието при раздялата¹².

¹² В този контекст добри практики на сътрудничество между съд, медиатор и психотерапевт може да бъдат споделени от дейността на Центъра за спогодби и медиация към Софийския районен съд и Софийския градски съд. В първото съдебно заседание съдията препраща страните към медиация. Назначената с доклада на делото експертиза констатира наченки на родителско отчуждение. След раздялата на родителите до откритото заседание 6 месеца детето не се е виждало с бащата, живее с майката, която обвинява съпруга си в изневяра. Самото дете отказва да се срещне с бащата, опитите за подобни срещи са съпроводени с плач и писъци. Наред с доброволния труд на медиатор, подкрепа е оказана и от психотерапевт, който провежда отделни срещи с вся-

Чрез участието си в тези алтернативни услуги разделящите се родители биха били подпомогнати да поемат заедно отговорност за работещото разрешаване на конфликта от тях самите в името на детето. Услугата следва да бъде застъпена и възможна на всеки един етап от съдебното производство, а препоръчително – преди сезиране на съда.

Успешният развой на семейните конфликти е плод на труда на много хора – на самите съпрузи, техните близки, приятели, нови партньори, съдии, адвокати, медиатори, терапевти и др.

Ключова е ролята на съда при препрещане към подобни услуги чрез отделено време за разяснение какво представляват и как биха могли да са полезни в конкретния случай. Едва след извървяването на този път съдебното решение може да бъде здравословна отправна точка за по-нататъшното развитие на отношенията между родителите по повод на детето в рамките на възстановителен (уважаващ чувствата на страните) контекст.

ка една от страните. Четири месеца след началото на процедурата, след множество срещи и старание от страна на разделящите се съпрузи, всеотдайност от страна на медиатор и психотерапевт, страните се завръщат в съда със споразумение (възпроизвеждащо постановеното от съда по привременните мерки) и споделят удовлетворение от предоставената им услуга, както и желание за продължаването ѝ и след края на делото.